

Summary:

The aim of this PhD thesis is to present a synthesis covering the history of Jews and Poles in the Poznańskie region in years 1938-1945. The territorial area contains pre-war Poznań voivodeship (within the borders after the administrative reform of 1938) and the area of the Warthegau coinciding with pre- September 1, 1939 borderlines. An important turning point here is year 1938 (although, by necessity, I will go back earlier to the interwar period) and two important events that took place at that time, i.e. the administrative reform resulting in the annexation to the then Poznań voivodeship the Kalisz, Koło, Konin and Turek counties inhabited by a significant percentage of the Jewish population (these were the future prisoners of ghettos and labor camps) and the so-called Polenaktion, i.e. the deportation of Jews of Polish origin from Germany at the end of October 1938. Jerzy Tomaszewski aptly called it the "prelude to the Holocaust".

The work begins with an introduction covering the earlier history of Jews in Greater Poland/Poznań Province (from the Middle Ages to 1918). Then I move on to discuss the situation in the interwar period (with particular emphasis put on the issue of anti-Semitism in the Poznań region, its various manifestations – folk, religious, economic, amongst intelligentsia and university crew, I analyze the anti-Semitic narrative using the example of "Przegląd Zachodni" the periodical "Pod Pręgierz" and the reactions to it from the Jews themselves as was the case of ephemeral magazine intended for Jews from Greater Poland and Pomerania area, published in Polish language in the years 1936-1938. Before tackling the Holocaust period. I wanted to also describe various manifestations of Jewish life ("chaim" in Hebrew) in these areas, focusing on, among others, cultural life (magazines, libraries, schools), political, economic and social (trade unions) and sports. The part about pre-war period ends with a chapter on "Polenaktion" – it discusses the reaction of the inhabitants of Zbąszyń (the largest wave of deportees ended up here), Polish citizens and authorities, and the Jewish community in Poland and around the world.

In the second part, concerning the period of war and occupation, I focus on deportations from the Warthegau region, numerous ghettos, forced labor camps and the Holocaust (mass extermination in the vicinity of Kazimierz Biskupi and the functioning of the Kulmhof death camp in Chełmno nad Nerem). I try to illustrate the relations between Poles and Jews in the aforementioned ghettos or labor camps (in the latter case - immigrants who did not know well the area or its inhabitants). I describe both cases of help (based on reports in the Jewish Historical Institute/Yad Vashem/IPN), also discuss the existing literature and research on this matter and present profiles of several "Greater Poland Righteous among Nations"). However, the "other side of the coin" could not be omitted – therefore I try to present cases of violence against Jews in various forms (denunciation, abuse of position in the case of watchmen/camp guards) based on post-war trial transcripts. The work also includes a description of the wartime fate of several Jewish soldiers from Greater Poland and biographies of selected Jewish fighters/participants in the underground/resistance movement, as well as examples of acts of resistance (the prisoners' revolt in the Konin/Czarków labor camp on August 12, 1943, the self-defense of Jewish craftsmen on the day of the final liquidation of the Chełmno nad Nerem extermination camp on January 17/18, 1945) and "resistance without weapons", i.e. spiritual resistance, "amida" (according to Jehuda Bauer). Additionally, I intend to touch upon the post-war fate of the Jews from Greater Poland (returns, post-war violence, emigration), and as an epilogue, I discuss the return of Szymon Srebrnik, a survivor from Chełmno, to the former place of extermination in the late 1970s, recorded by Claude Lanzmann in the highly-acclaimed documentary "Shoah".

Abstrakt:

Celem pracy doktorskiej jest przedstawienie syntezy obejmującej dzieje Żydów i Polaków na terenie Poznańskiego w latach 1938-1945. Obszar terytorialny obejmuje przedwojenne województwo poznańskie (w granicach po reformie administracyjnej z 1938 r.) oraz obszar Kraju Warty pokrywający się z granicami przed 1 września 1939 r. Istotną cezurę stanowi rok 1938 (aczkolwiek, siłą rzeczy, cofam się wcześniej w międzywojnie) i dwa istotne wydarzenia mające wówczas miejsce, tj. reforma administracyjna skutkująca przyłączeniem do ówczesnego województwa poznańskiego powiatów kaliskiego, kolskiego, konińskiego i tureckiego zamieszkałych przez znaczący odsetek ludności żydowskiej (byli to przyszli więźniowie/więźniarki gett i obozów pracy) oraz tzw. Polenaktion czyli deportacja z Niemiec Żydów polskiego pochodzenia pod koniec października 1938 r. (Jerzy Tomaszewski trafnie określił ją mianem "preludium Zagłady").

Praca rozpoczyna się od wstępu obejmującego dawniejsze dzieje Żydów w Wielkopolsce/Prowincji Poznańskiej (od średniowiecza do 1918 r.). Następnie przechodzę do omówienia sytuacji w międzywojniu (ze szczególnym akcentem na kwestię antysemityzmu w Poznaniu, różnych jego przejawów - ludowo-religijnego, ekonomicznego, inteligencko-uniwersyteckiego, analizuję antysemicką narrację na przykładzie periodyku "Pod Pręgierz" oraz reakcje na nią ze strony samych Żydów na przykładzie unikalnego, lecz efemerycznego pisma przeznaczonego dla Żydów z Wielkopolski i Pomorza wydawanego w języku polskim w latach 1936-1938 "Przegląd Zachodni"). Przed częścią dotyczącą Zagłady zależało mi na tym, aby opisać również przejawy żydowskiego życia („chaim”) na tych terenach, skupiając się m.in. na życiu kulturalnym (czasopisma, biblioteki, szkoły), politycznym, ekonomiczno-społecznym (związki zawodowe) czy sportowym. Część dotyczącą przedwojnia wieńczy rozdział dotyczący „Polenaktion” – omówiono w nim reakcje mieszkańców Zbąszynia (dokąd trafiła największa fala deportowanych), polskich obywateli i władz oraz społeczności żydowskiej w Polsce i na świecie

W części drugiej, dotyczącej okresu wojny i okupacji skupiam się na deportacjach z Kraju Warty, gettach, obozach pracy przymusowej i Zagładzie (masowa eksterminacja w okolicach Kazimierza Biskupiego oraz funkcjonowanie obozu śmierci w Chełmnie nad Nerem), staram się zobrazować relacje między Polakami a Żydami we wspomnianych gettach czy obozach pracy (w tym drugim przypadku - osobach napływowych, nie znających terenów ani mieszkańców). Opisuję zarówno przypadki pomocy (na podstawie relacji w ZIH/Yad Vashem/IPN, dokonałem również omówienia dotychczasowego piśmiennictwa na ten temat, przedstawiam sylwetki kilkunastu "Wielkopolskich Sprawiedliwych"), jak i "drugą stronę medalu" - przemocy na Żydach w różnej postaci (wydawanie, nadużywanie pozycji w przypadku wachmanów/strażników obozowych) na podstawie powojennych akt procesowych. Zawarty został również opis wojennych losów kilku żołnierzy żydowskich z Wielkopolski oraz biografie żydowskich bojowników/uczestników konspiracji/ruchu oporu pochodzących z Wielkopolski, jak również przykłady aktów oporu (bunt więźniów obozu pracy w Koninie/Czarkowie z 12 sierpnia 1943 r., samoobrona żydowskich rzemieślników w dniu ostatecznej likwidacji obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem z 17/18 stycznia 1945 r.) oraz "oporu bez broni", tj. oporu duchowego, „amidy” (Jehuda Bauer). W pracy poruszam również pokrótce powojenne losy wielkopolskich Żydów (powroty, powojenna przemoc, emigracja), jako epilog omówiłem powrót ucalałego z Chełmna Szymona Srebrnika na dawne miejsce kaźni pod koniec lat siedemdziesiątych, zarejestrowany przez Claude'a Lanzmanna na potrzeby dokumentu "Shoah".